

Урматбек Нурсейит уулу
Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин
Түркология бөлүмүнүн магистранты.
Email: bek_urmat@mail.ru

ОЛЖОБАЙ ШАКИРДИН “КУЮН ДООР” РОМАНЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Аннотация: 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш кыргыз элинин аң-сезимине кара так калтырган негизги окуялардын бири. Ошол себептүү кандуу көтөрүлүштүн кыргыз адабиятында чагылдырылышы ар дайым мезгил талабы болуп келген. Өткөн кылымдын 20–30-жылдарынан баштап акын-жазуучулардын көңүл чордонунан орун тапкан “Үркүн” темасы азыркы учурда дагы өз популярдуулугун жогото элек.

Түйүндүү сөздөр: үркүн, көтөрүлүш, сүрөттөө, адабият.

Аннотация: Народно-освободительное восстание 1916 года является одним из самых важных событий, оставивших черный след в сознании кыргызского народа. Поэтому отражение этого кровавого события в кыргызской литературе всегда было актуальным. Тема “Уркун”, начавшая с 20-30-х годов прошлого столетия обращать на себя внимание поэтов и писателей, и по сей день не теряет свою популярность.

Ключевые слова: уркун, восстания, описание, литература.

Annotation: The Kyrgyz national-liberation revolution of 1916 has been one of the darkest spots in Kyrgyz history. Ever since this bloody upheaval the need for literary enlightenment of those times has always been awaited in Kyrgyz literature. Beginning from the 20-30s of the last century the topic of ‘Urkun’ never lost its popularity among poets and novelists.

Keywords: urkun, insurrection, description, literature.

Кыргыз элинин тарыхында эстен кеткис кара тамгалар менен жазылып, орду толгус трагедияга айланган улуттук боштондук көтөрүлүш маселесин изилдөө кыргыз адабиятында 20-30-жылдардан тартып эле колго алына баштаган. Жазма адабиятыбыздын жаралуу доору так ушул жылдарга туш келет. Совет бийлигинин өкүмү сүрүп турган мезгилде кандуу кармашты ар тараптан изилдеп, чыгарма жаратууга бардык калемгерлердин күчү жете берген эмес. Анткени чийинден чыксаң кашайта турчу система бар эле. Ошентсе дагы алгачкы саамалык болуп Касымалы Баялиновдун “Ажар”, Мукай Элебаевдин “Узак жол” повесттери жарык көрдү. Ошону менен катар эле Совет доору кулаганга чейин Айткүлү Убукеев, Аалы Токомбаев, Эрнис Турсуновдордун чыгармалары жаралды. Кыргыз эли эгемендүүлүккө жеткенден кийин кыргыз коому акын-жазуучулардан 1916-жылдагы үркүн темасына жаңыча көз карашты, тарыхый окуялардын ар тараптан ачылуусун күтүштү. Бирок, дээрлик он жылдай аралыкта колго алаарлык жакшы чыгарма жарала койгон жок. 2000-жылдардан кийин гана Төлөгөн Касымбековдун “Баскын” (2000) жана “Кыргын” (2004) романдары удаалаш жарык көрдү. Андан кийин Жумакадыр Эгембердиевдин “Канат хан” (2006), Арслан Койчиевдин “Мисмилдирик” (2009), Калканбай Ашымбаевдин “Азат көчү” романдары окурмандардын колуна жетти. Жүрөктүн үшүн алган боштондук көтөрүлүшкө арналган

чыгармалардын акыркылары болуп Олжобай Шакирдин “Куюн Доор” романы менен Темирбек Жолдубаевдин “Актоко” повесттери эсептелет. Негизги сөз учурдагы кыргыз адабиятында жаралган мыкты, салмактуу чыгармалардын бири Олжобай Шакирдин “Куюн доор” романы жөнүндө болмокчу.

“Үшкүрүк”, “Өзүм менен өзүм” аттуу поэтикалык жыйнактардын; повесть, аңгемелерден турган “Эски тегирмендин орду” жыйнагынын жана ошондой эле “Күмүш сырга”, “Алтын сырга” аталышындагы дүйнө ойчулдарынын афоризмдер жыйнагын кыргызчалаган, акын-жана жазуучу Олжобай Шакир “Куюн доор” романын 2014–2016-жылдар аралыгында жазып бүтүргөн. Бул Олжобай Шакирдин алгачкы эпикалык жанрдагы бараандуу эмгеги. Тарыхый роман бир кылымдай аралыгында жаралган башка роман жанрындагы чыгармалардан кыйла өзгөчөлөнүп турат. Аты атап тургандай эле бир доорду, тактап айтсак казак баштыгы Кененсарынын башы алынышынан тартып, улуу атамекендик согуш жылдарына чейин баяндалган. Кыргыз-казак мамилесинин солгундашынын себептери, ак падыша заманындагы кара тактар, кандуу кармаш, коммунизмдин доору, басмачыга айланган большевиктер, казактын кайын саап, кыргыз элине оошу, атамекендик согуш тууралуу окуяларды тизмектеп сүрөттөгөн. Романдагы эң негизки өзгөчөлүк ушунда. Ошондой эле эки элдин ортосундагы курулган

диалогдор көнүлдү өзүнө бурдурбай койбойт. Арийне, дүйнө адабиятынын тажрыйбасында диалогдор көп учурда тигил же бул элдердин тили менен берилген мисалдар толтура. Анткени бул ыкма чыгарманын көркөмдүүлүгүн арттырып, окурманга эң ынандыдуу табигыйлыгы менен кызыгууну арттырат. Ошондон улам автор дүйнө адабиятынын классикалык ошол өрнөгүн колдонууга аракет кылып, каармандардын өз ара баарлашууларын казакча жана орусча берген. Бул маалыматты автор өзү дагы тастыктайт.

Адатта үркүн темасына арналган көркөм чыгармалардагы эң негизги каармандар тарыхый каармандар болуп келген. Мисал катары улуттук боштондук көтөрүлүш маселесин чагылдырууда көп колдонулган образдар катары Канат ханды, Шабдан баатырды, Байтик баатырды атасак болот. Окуялардын өнүгүшү, түйүндөрүнүн чечилиши дал ушул каармандардын кыймыл-аракетине жараша түзүлгөн. Олжобай Шакир бул салттуу көрүнүштөн баш тарткан. Ал эл башкарып, туу көтөргөн бай-манаптардан эмес, коомдун алдыңкы катмарындагы, балтага сап боло турчу чыныгы жөнөкөй каармандарды тандаган. Романдагы эң негизги каармандар ата, бала Токтогул менен Каңдыбай. Ушу эки образ аркылуу бүтүндөй бир доорду баштан аяк баяндаган. Токтогул тарыхый булактарда жок болгону менен урпактарынын арасында уламыш болуп айтылып жүргөнүн автор өз кулагы менен уккан. Казактардын султаны Тезек төрөнүн кызматын кылып, жүз башы аталган. Кийин төрөнүн көзү өткөндө Атбашы өрөөнүнө кайтып келген. Ал эми Каңдыбай Кыргыз ССР энциклопедиясына Атбашыдагы биринчи токойчу катары кирген. Азыркы учурда Чеч-Дөбөдөн жогору кеткен токойду Каңдыбайдын токою деп аташат. Автор ушул далилденген маалыматтар менен романдын өзөгүн түзгөн. Токтогул кыргыздын тынчтык азаматтарынын бири катары сүрөттөлөт. Жигитке таандык өнөрлөрдөн куру кол эмес. Мергенчи, даанышман, эр жүрөк. Боронбай бий барымтага алган эки инисин куткаруу үчүн казак төрөсү Тезектен жардам сурап барып инилерин куткарып алган. Ыраазылычыгы катары ага кызмат өтөгөн. Салыгы кыйнаган Кокон бийлигине каршы туруп, алардын жазасын берген. Тезек төрө тарыхый маалыматтарда 19-кылымдын, 40-жылдарында улуу жүз казактарынын албан тайпасына бийлигин жүргүзгөн [1,186]. Орус чиновниктери Чүй боорундагы жерлерди ченетип баштаган мезгилде Тезек төрө сыяктуу султандардын көмөгү менен жер чалгындоо саясатын жүргүзүп келишкени тарыхый булактарда маалым. Ошол себептүү романда Шабдан экөөнүн ортосунда айдар тикмей мамилеси чагылдырылган. Тезек төрө бир гана Шабданга эмес Байтик баатырга да ушудай мамиледе болгонун Төлөгөн Касымбековдун “Баскын” романынан да байкаса болот. Ал жерде, султан Бекешти өлтүрдү деп, куну үчүн: “- Мына кайран Бекеш караламан беле, ал кадырлы султан эди, анын куну султан наркындай айтылат энди, - деди Тезек, - үч жүз жылкы, алты күң, экиси али энеси өппөгөн сулуу кыз болсун!”- деп, догурунат [2,51]. Жер маселесинен улам кыргыз менен казак башчыларынын ортосунда кайчы пикир, карама-каршы мамиле болгону белгилүү. Автор ушул окуяны да көз жаздымда калтырган эмес. Баласы Каңдыбайды салдатка жиберген учурда Тезек төрө

казак болуп, өз жерине кайтууга мажбур болгон. Алгач Шабданга келип, салык жыйноо кызматын аркалаган. Романда Каңдыбай салдаттан кайтып келатып, өчөшкөн казактардын колуна туткун түшөт. Ушул окуя боюнча анын урпактарынын оозунан да угууга болот. Урпактары азыркы учурда Атбашы районунун, Актаала айылында турушат. Туткундан кутулуп, качып келеткан Каңдыбайга жолдон дербиш жардам берет. Бул романга бир чети көркөмдүүлүгүн арттыруу үчүн, бир чети көчмөн элдин символу катары автор тарабынан кошумчаланган. Тактап айтканда өздүк фантазиясы десек туура болот. Ал Каңдыбайды узатып жатып келечекте боло турчу ишти төмөнкүдөй баяндап өтөт: “Кыл курт жоо дамамат ичтен кемирет, уулум. Акыры булар жамы журтка түмөн кыргын салар. Бытыранды майда калкка эзели жаасы жумшарбайт бул калктын. А эл жакшылары оруска күнкор болор шыйпаңдап, - деп асмандагы жылдыздарга тигилген Үсөйүн өз ишенимин бербеди” [3,100]. Демек, бул окуялар аркылуу эл башына кыргын сала турчу кыямат күн жакындап келе жатканын баамдасак болот. Каңдыбай кылыч шилтеп, найза сунуп, жигит курап, душманга каршы турчу каарман эмес. Ал илимге умтулган, дыйканчылыкты өздөштүрүүнү каалаган образ. Калктын калың катмары көрө элек дыйканчылыкты өздөштүрүп, токой тиккен иштерман адам.

Автор башка жазуучулардан айырмаланып кан төгүүнү башкачараак өңүттөн сүрөттөгөн. Ар түрдүү сюжеттер аркылуу чагылдырбаса дагы ал окуяларга азыраак оорун бөлгөн, бирок жеткиликтүү болгонун айта кетсек болот. Бул тууралуу автор төмөнкүдөй пикирин билдирген: “Дүңүнөн анализ берип, аны көркөм чыгарманын деңгээлине көтөрүп чыгуу маселеси да тобокелдин иши эмес. Мына, эми эми тарыхый булактарга колубуз жетер учур келди, себеби кытай булактарынан дагы далай үрөй учурап фактылар табылышы мүмкүн”. Жер ченөө ишине тоскоолдук кылып келген кыргыздарга орустар маал-маалы менен жазасын берип келген. Аларга каршы туруу үчүн топтолгон кыргыздар биринчиден болуп чоң кан төгүүнү баштаган. Мөкүш баштаган кыргыз жигиттеринин кыргыны төмөнкүдөй баяндалат: “Орус оторчуларынын үстөмчүлдүгүнөн жаны ачып келген кара кыргыз тукуму кыштак ичиндеги тарсылдаган мылтык үнүнөн жалтанаар эмес. Ар-ар жерде үйлөр, сарайлар өрттөнүп кымгуут түшкөн кыштакта катындар бир жагынан чырылдар, чочконун торопойлору бир жагынан чыңырып, “карс-курс” урушта кан жайылды туштуштан. Жансоога тиленген орусту аяган киши болбоду. Арыда орустун наристе баласын койдой мууздап, “Биздин бооз катындардын курсагын жарган оруска убал жок” дегени бар. Үйлөрдү түтүнмө түтүн сапырып, тебелеп, буюм-тайымын ташынып кетип аткан кыргыз бар; орустун кыз-келинин мончосунан чаңыртып басып алып зордуктап аткан кыргыз бар; мужуктардын жарагын тартып алып, жалбарса болбой өзүн ит аткандай атып атканы бар; биринин ат арабасын ээлеп, үй эмеректерин жүктөнүп кетип атканы бар...” [3,191]. Жогоруда баяндалгандай эле биринчи кыргынды кыргыздар баштаган.

Орустун куралдуу каршылыгына туруштук бере албаган кыргыз эли Кытайга качууга аргасыз болду. Жогору айткандай эле автор элдин Кытайга качуудагы аракеттерин өтө эле аз сүрөттөгөн. Бул тууралуу автор,

“Куюн доор” романынын бет ачаарында төмөнкүдөй пикирин билдирген: “Куюн доор” менин өмүр бою жаза турган чыгармам. Себеби ак падыша менен большевиктер заманындагы катаал тарыхты жазууга узак жылдар керек. А мен акыркы үч-төрт жылдан бери жалаң адабиятка бир беткей багыт алган күндөн тарта туруктуу финансылык булагым жоктугунан улам буга чейинки жазылган бөлүгүн бир томдук кылып чыгарып, куру дегенде китептен түшкөн киреше менен тирлик кылып турууну чечтим. Себеби бул китеп чаң басып бурчта жатаар деңгээлдеги чыгармалардан эместигине толук көзүм жетти. Китепти эрте чыгарууга ашыккандымдан андан да маанилүү себеби – учурдагы геосаясий кырдаалды көрүп атпайбызбы: мен ошону чыгарманын контекстинде туюнтканга аракет кылдым.”

Чыгармалардагы окуялар бир тараптуу чагылдырылып калган деген пикирден алыспыз. Себеби кыргыздардын кемчилиги да көрүнүп турат. Кытайга качып, бөтөн элге кор болуп, ал гана эмес өз элинен, жатындаш тууганын чыккынчы чыгып азапты тарткан кыргызды, 1877 жана 1879-жылдары качып келген дуңгандар менен салыштырган. Күндүзү кымыз, түнү кыз деп ат ойнотуп дуулдаган кыргыздын караан күн башына түшкөндө ар-намысын унутуп, жан сактоо үчүн уурулук канында бар сыяктанып, колу туткак болуп чыгат деп эч ким күтпөсө керек. Автор: “Мээнетчил дунган жерден баш көтөрбөй, сормо саздак жерлердин камышын кыйып, үстүнө алачык тикеледи. Кытайдан төшөнчүсүз качып келген кургурдар камыштын кабыгын сыйрып, алдыларына олпок-олпок төшөндү. Өз ырыскысын кыргыздын босогосун сагаалаткан тилемчиликтен издебей, кара жерден издеди. Токмокко каттаганы шилекейин агызып, дуңгандын лагманы менен мантысын сатып жеп тамшанды. Эмнеге дуңгандын колунан келген мээнет биздин колубуздан келбейт деген кыргыз чыккан жок” [3,240]- деп жүрөгүн толгоп алат. Бул кыргызды кемсинтүү эмес, тек гана бакыйган чындыкты элге жеткирүү болгон десек туура болор.

Совет бийлиги толук орногондон кийин элди отурукташтыруу маселеси кабыргасынан коюлган. Жалпы калкты бир кыштакка чогултуп отурукташтыруу мезгилинде “эл каттоо” деген элдин үшүн алган маселе чыккан. Сабатсыз калктын ошондогу абалын

автор мындайча сүрөттөгөн. “ – Паспурт алдыңбы? – Кайдан алмак элем, кайсы жылы, кайсы мезгилде туулгандыгымды ата-энем билбесе, же өзүм билбесем... – Ээ, ал оңой эле, - дейт паспуртту элден мурда алган бирөөсү тигилерге эрдесип – жайлоого көчүп атканда же көчүп келгенде туулганмын десең эле паспурт жазып беришет. – Мен деле ошентип айткам, жазып алышкан. Бүгүн алам го эмнеси болсо да. Бирок атам айтат: “Чоң кар жаап, биз Аксайга жаңыдан көчүп барган жылы туулгансың” – деп. Апам айтат: “Жо көчүп келген жылы туулгансың. Баланы тууган мен билемби же сен билесиңби?” – деп [3,356]. Бул маселе бир гана айылда же өрөөндө катталбастан, жалпы кыргыз журтундагы абал ушундай болгон. Андан сырткары актив болуп жүрүп кесилип кеткен же сельсовет болуп жүрүп түрмөгө кетип кайтпай калган адамдар болгон. Совет доорунун катаал мыйзамы сельсовет, актив аттуулардын далайын шорлоткон тагдырларын Турдаакун аттуу каарман аркылуу чагылдырууга аракет кылган. Турдаакун алгач эл менен үркүп, Кытайга барып кыйынчылыкты башынан өткөрүп келет. Отурукташтыруу башталганда актив катары көптөгөн адамдардын убалына калып, канчалаганын сүргүнгө айдатып, байкуш жетимдин көш жайын аябай акыркы нанына чейин тартып алган күндөрү болгон. Акыры бир күн арына келип, сүргүнгө айдала турчу адамдардын тизмеси сакталган канторона өрттөп, катын баласын ээрчитип тоо таянып, андан ары Кытай тарапка ашып кетет. Мындай тагдырлар көптөгөн кыргыздардын башына түшкөн.

Жыйынтыктай турган болсок Олжобай Шакир бул романы аркылуу кыргыздын башын кара булуттай каптаган кыйын кырдаалды кагаз бетине түшүрүп, окурмандарына адабий белек катары тартуулай алган. Бир кылымдай аралыкты камтыган чыгарма кыргыз элинин бүтүндөй жашоосун, тагдырын кайрадан көз алдыбызга чагылдырууда

Адабияттар

1. Нысанбаев Э. *Казақстан: Ұлттық энциклопедия.* – Алматы, 1998. VIII том. - 670-б.
2. Касымбеков Т. *Баскын.* – Б., 2000. - 263-б.
3. Олжобай Шакир. *Куюн доор.* – Б., 2016. - 453-б.
4. Гүлзада Станалиева. *1916-жыл кыргыз прозасында.* – Б., 2016. -226-б.